

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.7>

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФІНІЦІЇ «ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО»,
«ВІЙСЬКОВА ЮСТИЦІЯ», «ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО»,
«СИСТЕМА ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ»
ЯК ВИРАЗНИКИ ЗМІСТУ ВІДПОВІДНИХ ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ**

Ткачук О.С.,

*доктор юридичних наук, доцент,
суддя Великої Палати Верховного Суду,
вчений секретар Науково-консультативної ради при Верховному Суді*

Оніщенко Н.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
член Науково-консультативної ради при Верховному Суді,
заступник директора Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
академік Національної академії правових наук України,
академік-секретар відділення теорії та історії держави і права
Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України*

Булкат М.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
суддя Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області*

Ткачук О.С., Оніщенко Н.М., Булкат М.С. До питання про дефініції «військове право», «військова юстиція», «військове судочинство», «система військових судів» як виразники змісту відповідних правових понять.

Серед актуальних питань щодо теоретико-правових основ єдності та сталості концепції військового права, слід відмітити множинність дефініцій. Його позначають як «військове право», «військове право та право національної безпеки» або «право національної безпеки та військове право», «право національної безпеки», «право воєнної безпеки», «право військової сфери», «воєнно-оборонне право» тощо.

Поліваріативність визначень та різнотлумачень їх змісту може свідчити про відсутність усталеного розуміння предмету, а отже – кола правовідносин, яке регулює / має регулювати галузь військового права як тепер, так і у майбутньому, в перспективі розвитку відповідних правовідносин. Не кажучи вже про якісний розвиток законодавчого регулювання практики державобудування у цій сфері.

Визначальними концептуальними чинниками, які формують сучасний вектор розвитку дефініції військового права, як виразника змісту відповідного правового поняття, вбачаються поступ України як демократичної, правової держави та корективи, які вносить війна в життя всього українського суспільства і держави, в усі правовідносини. Перелік правовідносин, які виникли у зв'язку з воєнним станом, як у публічно-, так і в приватноправовій сферах та регулюються нормами військового права значно розширено. Вочевидь, наявні розуміння військового права, як «організатора» функціонування військових формувань та захисту держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту – не відображають залученість усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони.

У ході пошуку відповідника для сталого дефініювання слід враховувати семантику вживання слів «воєнний», «військовий». Так, «воєнний» – усе, що відбувається під час війни, стосується безпосередньо війни; «військовий» – усе пов'язане з військом, збройними формуваннями, їхньою структурою, матеріально-технічним забезпеченням, організаційними заходами, правовими підставами, політикою в цій сфері. А також співвідношення понять «право національної безпеки» та «військове право». Крім того, слід звернути увагу на усталене використання формулювання «пов'язаних з війною» та «в умовах воєнного стану».

Можна запропонувати для наукового обговорення розуміння поняття військового права як комплексної, інтегрованої, міждисциплінарної галузі права, що регулює захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Розширене розуміння змісту поняття військового права опосередковує можливість наступного дефініювання «похідних» від нього понять. Можна запропонувати до обговорення фахівцями розуміння поняття військової юстиції як системи органів, що забезпечують захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Поняття «військове судочинство», «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями» та «система військових судів» слід розмежувати. Так, поняття військового судочинства можна розуміти як судочинство різної юрисдикції у справах щодо правовідносин у сфері військового права.

Військове право регулює усі правовідносини щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, взаємодії суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони. Тож «військові правопорушення» – поняття значно ширше від «правопорушення, вчинені військовослужбовцями». Аналіз судової практики з розгляду справ у спірних правовідносинах, пов'язаних з війною, вочевидь, засвідчує широке коло теоретико-прикладних питань, зокрема щодо співвідношення понять «військові правопорушення», «правопорушення, вчинені військовослужбовцями», «правопорушення, пов'язані з війною» (за аналогією судової практики у справах, «пов'язаних з війною»), які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: військове право, військова юстиція, військове судочинство, система військових судів.

Tkachuk O.S., Onishchenko N.M., Bulkat M.S. On the issue of the definitions of «military law», «military justice», «military court proceedings», «military court system» as expressions of the content of the relevant legal concepts.

Among the current issues regarding the theoretical and legal foundations of the unity and stability of the concept of military law, it should be noted the multiplicity of definitions. It is designated as «military law», «military law and national security law» or «national security law and military law», «national security law», «military security law», «military sphere law», «military defense law», etc.

The polyvariability of definitions and different interpretations of their content may indicate the absence of a well-established understanding of the subject, and therefore the circle of legal relations that regulates / should regulate the branch of military law both now and in the future, in the perspective of the development of relevant legal relations. Not to mention the qualitative development of legislative regulation of state-building practice in this area.

The decisive conceptual factors that form the modern vector of development of the definition of military law, as an expression of the content of the relevant legal concept, are the progress of Ukraine as a democratic, legal state and the adjustments that the war brings to the life of the entire Ukrainian society and state, to all legal relations. The list of legal relations that arose in connection with martial law, both in the public and private spheres and are regulated by the norms of military law, has been significantly expanded. Obviously, the existing understanding of military law, as the «organizer» of the functioning of military formations and the protection of the state in the event of armed aggression or armed conflict, does not reflect the involvement of the entire Ukrainian society in the sphere of state security and defense.

In the process of searching for a suitable definition, one should take into account the semantics of the use of the senses of the word «military». Thus, «military» – everything that happens during war, directly relates to war; «military» – everything related to the army, armed formations, their structure, material and technical support, organizational measures, legal grounds, policy in this area. As well as the correlation of the concepts «national security law» and «military law». In addition, one should pay attention to the established use of the wording «related to war» and «under martial law».

It is possible to propose for scientific discussion the understanding of the concept of military law as a complex, integrated, interdisciplinary branch of law that regulates the protection of human and citizen rights and freedoms, the interaction of society and the state in the sphere of state security and defense.

An expanded understanding of the content of the concept of military law mediates the possibility of further defining concepts «derived» from it. It is possible to propose for discussion by specialists the understanding of the concept of military justice as a system of bodies that ensure the protection of human and citizen rights and freedoms, the interaction of society and the state in the sphere of state security and defense.

The concepts of «military court proceedings», «consideration of certain categories of cases regarding administrative and criminal offenses committed by servicemen» and «system of military courts» should be distinguished. Thus, the concept of military justice can be understood as the proceedings of various jurisdictions in cases regarding legal relations in the sphere of military law.

Military law regulates all legal relations regarding the protection of human and citizen rights and freedoms, the interaction of society and the state in the sphere of state security and defense. Therefore, «military offenses» is a much broader concept than «offenses, committed by military personnel». The analysis of judicial practice on the consideration of cases in disputed legal relations related to the war, obviously, indicates a wide range of theoretical and applied issues, in particular regarding the correlation of the concepts of «military offenses», «offenses, committed by military personnel», «offenses, related to the war» (by analogy with judicial practice in cases «related to the war»), which require further research.

Key words: military law, military justice, military court proceedings, system of military courts.

Вступ. А. Загородній зазначив, що дослідження в інтересах оборони й безпеки є пріоритетом НАН України [1]. У цьому контексті слід відмітити фундаментальні наукові положення В. Горбуліна [12, с. 25–29], наукові праці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України під керівництвом О. Скрипнюка [див., наприклад, 34] та багато інших комплексних досліджень знаних науковців галузі [див., наприклад, 2; 3; 4].

Водночас, першоджерелом будь-якого дослідження є інструментарій загальнотеоретичних наук, «класичні» прийоми. Вони описані М. Козюброю [18; 22], Ю. Шемшученком [47], О. Зайчуком [16], В. Лемаком [26], О. Скрипнюком [14], Н. Оніщенко [43], О. Петришиним [30], М. Цвіком [17], В. Селівановим [40; 41; 42], П. Рабіновичем [36; 37; 38; 39], Ю. Бисагою [28].

Постановка проблеми. Серед актуальних питань щодо теоретико-правових основ єдності та сталості концепції військового права, слід відмітити множинність дефініцій. Його позначають як «військове право», «військове право та право національної безпеки» або «право національної безпеки та військового права» [31], «право національної безпеки» [7], «право воєнної безпеки» [33], «право військової сфери» [32], «воєнно-оборонне право» [27] тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фахівці відзначають, що військова галузь пройшла складні періоди зниження наукового та суспільного інтересу як до профільних досліджень, так і до оборонного сектору, відповідної професійної діяльності; зміну стратегії безпеки з наданням Україні позаблокового статусу у 2010 році [35]; скорочення чисельності Збройних Сил України, зменшення обсягів підготовки військових кадрів та наукових досліджень у військовій галузі [45, с. 43]. Наука військового права в ці періоди розвивалось науковцями, вірними своїй справі [див., наприклад, 4; 5; 7; 44; 48].

Натепер можна відмітити пік актуалізації як вітчизняних наукових досліджень у сфері військового права, так і розбудови оборонного сектору держави. Розвивається військово-юридична освіта [23, с. 9–12], у провідних вищих школах України викладають навчальні дисципліни «Військове право» [46], «Основи військового права України», «Актуальні проблеми права національної безпеки та військового права» [6]. Підготовлено ряд фундаментальних навчальних видань [див., наприклад, 9; 10; 25].

Виклад основного матеріалу. Військове право визначають як комплексну галузь права, яка регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією функціонування військових формувань та захистом держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту [49, с. 225].

Науковці вказують, що право військової сфери – вивчає правові відносини, які виникають між державою (в особі органів державного управління) і громадянами з приводу військового будівництва (як частини державного будівництва); державної діяльності у військовій сфері; проходження військової служби громадянами та їх соціального забезпечення [32, с. 4].

На перший погляд, питання дефініцій можна б «списати» на надмірний формалізм представників академічної науки. Однак поліваріативність визначень та різнотлумачень їх змісту може свідчити про відсутність усталеного розуміння предмету, а отже – кола правовідносин, яке регулює / має регулювати галузь військового права у майбутньому, в перспективі розвитку відповідних правовідносин. Не кажучи вже про якісний розвиток законодавчого регулювання практики державобудування у цій сфері. Варто відзначити і спрямованість правників на встановлення єдиної істини. Стосовно кожного суспільства, соціальної групи, людини істинні оціночні знання матимуть лише один – незмінний, неспростовний – зміст. Отже, об'єктивна істина, яку «прив'язано» до конкретного суб'єкта соціуму, буде тільки єдиною, однозначною. Неодмінним показником прийнятності, евристичності дослідницького підходу (та й методу) залишається його спроможність виявити, розкрити соціальну сутність досліджуваних явищ, здатність задовольняти потреби, інтереси соціально неоднорідного суспільства [39, с. 13–20].

Так, до предмету військового права за змістовою ознакою включають правовідносини: пов'язані з функціонуванням військових формувань (Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної спеціальної служби транспорту України тощо); які виникають під час підготовки громадян до військової служби та до національного спротиву; під час вступу на військову службу, її проходження та звільнення з військової служби; пов'язані з реалізацією правового статусу військовослужбовця (його прав, обов'язків, гарантій його діяльності та юридичної відповідальності); у сфері правового забезпечення функціонування військових формувань (у тому числі діяльності їх служб правового забезпечення, судового представництва, яке має особливий характер, тощо); під час здійснення військових (бойових) дій (операційні правовідносини), у тому числі під час дії правових режимів воєнного стану, антитерористичної операції, операції об'єднаних сил тощо; пов'язані з оборонним плануванням; у сфері цивільного демократичного контролю за сектором оборони; під час цивільно-військового співробітництва та здійснення стратегічних комунікацій сил безпеки і оборони; пов'язані з організацією та здійсненням національного спротиву, у тому числі руху опору та територіальної оборони; від дій, спрямованих на досягнення сумісності в рамках північноатлантичної інтеграції та інших векторів міжнародного співробітництва [49, с. 226].

З огляду на предмет військового права виокремлюють і його підгалузі: право військової безпеки й оборони із правовими інститутами (оборони держави, мобілізації та мобілізаційної підготовки, бойової підготовки та застосування військ – військово-оперативне право, бойового чергування, спеціальних і бойових служб); право військової служби із правовими інститутами та субінститутами (підготовки до військової служби, приписки громадян до призовних дільниць, проходження військової служби, військово-дисциплінарного права, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі, військового обліку); військово-адміністративне право з правовими інститутами та субінститутами (управління військовими формуваннями, гарнізонної служби, військової служби правопорядку, внутрішньої служби військ з субінститутами – внутрішнього порядку військ, добового наряду, внутрішньої служби в особливих умовах; адміністративної відповідальності з субінститутами); військово-соціальне право з правовими інститутами (грошового забезпечення військовослужбовців, продовольчого забезпечення, речового забезпечення військовослужбовців, житлового забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей, медичного і санаторного забезпечення військовослужбовців, членів їхніх сімей, соціального страхування військовослужбовців, пенсійного забезпечення військовиків); військово-господарське право з правовими інститутами (військового господарства військових частин, правового режиму військового майна, земель оборони, господарської діяльності військових формувань); військово-кримінальне право; міжнародне гуманітарне право [5; 25, с. 460; 50, с. 126–127].

Визначальними концептуальними чинниками, які формують сучасний вектор розвитку дефініції військового права, як виразника змісту відповідного правового поняття, вбачаються поступ України як демократичної, правової держави та корективи, які вносить війна в життя всього українського суспільства і держави, в усі правовідносини. Їх загальний зріз консолідовано у правових позиціях Верховного Суду щодо розгляду справ, пов'язаних з війною [13]. Вони містять перелік правовідносин, які виникли у зв'язку з війною, як у публічно-, так і в приватноправовій сферах та регулюються нормами військового права. Вочевидь, наявні розуміння військового права, як «організатора» функціонування військових формувань та захисту держави у разі збройної агресії

або збройного конфлікту – не відображають залученість усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони.

Із урахуванням тлумачень військового права як комплексної, інтегрованої, міждисциплінарної галузі права [51], науки, навчальної дисципліни [46, с. 10], можна працювати з розширенням розуміння предмету військового права за змістовою ознакою правовідносин, які виникають у зв'язку з війною та пов'язані з залученням усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони. Основою такого тлумачення можна обрати загальні засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України [24].

У ході пошуку відповідника для сталого дефініювання слід враховувати семантику вживання слів «воєнний», «військовий». Так, «воєнний» – усе, що відбувається під час війни, стосується безпосередньо війни; «військовий» – усе пов'язане з військом, збройними формуваннями, їхньою структурою, матеріально-технічним забезпеченням, організаційними заходами, правовими підставами, політикою в цій сфері [8]. А також співвідношення понять «право національної безпеки» та «військове право». Крім того, слід звернути увагу на усталене використання формулювання «пов'язаних з війною» та «в умовах воєнного стану». Вочевидь, натеper, за відсутності усталеного розуміння широкого кола правовідносин, які регулюються нормами військового права, ці відповідники відображають значний масив правовідносин, що виникає в умовах війни в усіх сферах, зокрема публічно- та приватноправових, і регулюється нормами військового права.

Із урахуванням зазначеного, можна запропонувати для наукового обговорення таку дефініцію цього поняття: військове право – комплексна, інтегрована, міждисциплінарна галузь права, що регулює захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Розширене розуміння змісту поняття військового права опосередковує можливість наступного дефініювання «похідних» від нього понять.

Так, на його основі можна запропонувати розуміння поняття військова юстиція – система органів, що забезпечують захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Тоді поняття «військового судочинства», «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовими» та «системи військових судів» можна розмежувати: військове судочинство – судочинство різної юрисдикції у справах щодо правовідносин у сфері військового права [13].

Тоді як до компетенції системи військових судів можна віднести розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовими.

Таким чином, у пропонованому розумінні, поняття «військового судочинства» – первинне, а «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовими» – похідне.

Органами, які здійснюють військове судочинство, є вся судова система України через спеціалізацію судів. Тоді як органами, які здійснюють судочинство у сфері адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, є військові суди.

Дефініціями, зміст яких також може бути уточнений, є також «військові правопорушення» та «правопорушення, вчинені військовими». Так, 05 лютого 2015 року КУпАП України було доповнено главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення» [21]. Науковці вказали, що належний стан військової дисципліни у мирний час, а особливо в умовах війни, є запорукою забезпечення боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань. У підтриманні військової дисципліни важливою є роль заходів юридичної відповідальності: адміністративної та кримінальної, тому обидва кодекси КУпАП України та КК України містять відповідні частини (глава 13-Б/розділ XIX), які закріплюють склади військових правопорушень [11, с. 6].

За звітністю 2022 р. відсоток справ цієї категорії в загальній кількості отриманих та розглянутих судами справ становив 10,6. При цьому відносно (у понад чотири рази) та абсолютне (майже в три рази) зростання числа військових адміністративних правопорушень відбувалося на тлі тенденції до зменшення (на 22,8 %) загальної кількості адміністративних правопорушень, які надійшли та були розглянуті судами першої інстанції за звітній період, порівняно з 2021 роком [11, с. 6; 19].

Однак адміністративні правопорушення, що стосуються правовідносин, віднесених до предмета військового права, безумовно, не охоплюються поняттям «військові адміністративні право-

порушення» у розумінні глави 13-Б КУпАП України, яка, по-суті, містить перелік «правопорушень, вчинених військовослужбовцями». Наприклад, питому вагу в розгляді справ судів першої інстанції натеper займає категорія справ про визнання протиправними та скасування постанов про адміністративні правопорушення районних територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки [20]. Судові засідання у цій категорії справ мають значний суспільний резонанс, а їх опублічення викликає контрoверсійні точки зору в правничій спільноті. В цьому контексті саме Верховний Суд є орієнтиром практики під час розгляду таких суспільно резонуючих категорій справ. Відбувається ряд актуальних заходів [20], ведеться постійна робота, спрямована на забезпечення сталості судової практики.

Як зазначив С. Кравченко, ефективне здійснення правосуддя в умовах війни характеризується міжінстанційною та між'юрисдикційною взаємодією [15]. Так, справи про адміністративні правопорушення, вказані вище, розглядають районні, міські та міськрайонні суди загальної юрисдикції, як суди першої інстанції. При цьому апеляційною інстанцією для цих категорій справ є апеляційні адміністративні суди. У цьому контексті вся судова система України натеper задіяна в розгляді справ різної юрисдикції щодо правовідносин, які регулюються нормами військового права (див. пропонуване визначення поняття «військове судочинство»).

Можливо, у розумінні глави 13-Б КУпАП України законодавець мав на увазі «правопорушення, вчинені військовослужбовцями». Адже якщо військове право регулює усі правовідносини щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, взаємодії суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони, то «військові правопорушення» – поняття значно ширше від «правопорушення, вчинені військовослужбовцями».

Аналіз судової практики з розгляду справ щодо правовідносин, пов'язаних з війною, вочевидь, засвідчує широке коло теоретико-прикладних питань, зокрема щодо співвідношення понять «військові правопорушення», «правопорушення, вчинені військовослужбовцями», «правопорушення, пов'язані з війною» (за аналогією судової практики у справах, пов'язаних з війною), які потребують подальшого дослідження.

Висновки. Серед актуальних питань щодо теоретико-правових основ єдності та сталості концепції військового права, слід відмітити множинність дефініцій. Його позначають як «військове право», «військове право та право національної безпеки» або «право національної безпеки та військове право», «право національної безпеки», «право воєнної безпеки», «право військової сфери», «воєнно-оборонне право» тощо.

Поліваріативність визначень та різнотлумачень їх змісту може свідчити про відсутність усталеного розуміння предмету, а отже – кола правовідносин, яке регулює / має регулювати галузь військового права як тепер, так і у майбутньому, в перспективі розвитку відповідних правовідносин. Не кажучи вже про якісний розвиток законодавчого регулювання практики державобудування у цій сфері.

Визначальними концептуальними чинниками, які формують сучасний вектор розвитку дефініції військового права, як виразника змісту відповідного правового поняття, вбачаються поступ України як демократичної, правової держави та корективи, які вносить війна в життя всього українського суспільства і держави, в усі правовідносини. Перелік правовідносин, які виникли у зв'язку з воєнним станом, як у публічно-, так і в приватноправовій сферах та регулюються нормами військового права значно розширено. Вочевидь, наявні розуміння військового права, як «організатора» функціонування військових формувань та захисту держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту – не відображають залученість усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони.

У ході пошуку відповідника для сталого дефініювання слід враховувати семантику вживання слів «воєнний», «військовий». Так, «воєнний» – усе, що відбувається під час війни, стосується безпосередньо війни; «військовий» – усе пов'язане з військом, збройними формуваннями, їхньою структурою, матеріально-технічним забезпеченням, організаційними заходами, правовими підставами, політикою в цій сфері. А також співвідношення понять «право національної безпеки» та «військове право». Крім того, слід звернути увагу на усталене використання формулювання «пов'язаних з війною» та «в умовах воєнного стану».

Можна запропонувати для наукового обговорення розуміння поняття військового права як комплексної, інтегрованої, міждисциплінарної галузі права, що регулює захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Розширене розуміння змісту поняття військового права опосередковує можливість наступного дефініювання «похідних» від нього понять. Можна запропонувати до обговорення фахівцями розуміння поняття військової юстиції як системи органів, що забезпечують захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Поняття «військове судочинство», «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями» та «система військових судів» слід розмежувати. Так, поняття військового судочинства можна розуміти як судочинство різної юрисдикції у справах щодо правовідносин у сфері військового права.

Військове право регулює усі правовідносини щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, взаємодії суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони. Тож «військові правопорушення» – поняття значно ширше від «правопорушення, вчинені військовослужбовцями». Аналіз судової практики з розгляду справ у спірних правовідносинах, пов'язаних з війною, вочевидь, засвідчує широке коло теоретико-прикладних питань, зокрема щодо співвідношення понять «військові правопорушення», «правопорушення, вчинені військовослужбовцями», «правопорушення, пов'язані з війною» (за аналогією судової практики у справах, пов'язаних з війною), які потребують подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академічний науковий фронт: не без труднощів, але з новими успіхами: стаття про інтерв'ю Президента Національної академії наук України академіка Анатолія Загороднього програмі «Про науку. Компетентно». Всеукраїнська газета для науковців та освітян «Світ» (№ 7–8, лютий 2024 року). URL: <https://old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11069>.
2. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
3. Беланюк М.В. Становлення органів військової юстиції на теренах України (1939-1942 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с.
4. Богуцький П.П. Військове право у системі права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одес. нац. юрид. акад. Одеса. 2009. 216 с.
5. Богуцький П.П. Право національної безпеки та військового права: сучасні виклики: навчальний посібник. Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Київ; Одеса: Фенікс. 2023. 252 с.
6. Богуцький П.П. Робоча навчальна програма підготовки аспірантів із спеціальності 081 «Право». Інститут інформації, безпеки і права НАН України. Київ. 2024. 29 с.
7. Богуцький П.П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2020. 391 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: <https://1531.slovaronline.com>.
9. Військове право України: підручник / за заг. ред. А.М. Колодія, О.В. Кривенка, В.Й. Пашинського. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2019. 392 с.
10. Військове право: підручник / за ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. Київ: Алерта. 648 с.
11. Вітвіцький С.С., Веселов М.Ю., Нестеренко О.М., Спринцев П.С. Військові адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар. Харків: Право, 2024. 182 с.
12. Горбулін В.П. Національна безпека як пріоритет сучасного державотворення. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 1. С. 25–29.
13. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних з війною. 2024. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpccajpcgclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf.
14. Державотворення і правотворення в Україні: (досвід, проблеми, перспективи) / Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, І.О. Кресіна та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 656 с.
15. Забезпечення єдності судової практики у справах, пов'язаних з війною: програма судово-практичної конференції (20 вересня 2024 року, Київ). Верховний Суд; Програма підтримки ОБСЄ для України. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpccajpcgclefindmkaj/>

- https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Programa_s-pr_konf_20_09_2024.pdf.
16. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посіб. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 400 с.
 17. Загальна теорія держави і права: підруч. / М.В. Цвік, О. В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право. 2010. 584 с.
 18. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте. 2015. 392 с.
 19. Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення № 1-п. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022.
 20. Ключкович В. Судова практика розгляду справ про оскарження рішень територіального центру комплектування та соціальної підтримки про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію (ст. 210-1 КУпАП) і у справах щодо гарантованого забезпечення потреб оборони (ст. 282 КАС України): матеріали судово –практичної конференції «Забезпечення єдності судової практики у справах, пов'язаних з війною». 2024. URL: chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezen_oskar_rish_TCK_20_09_2024.pdf.
 21. Кодекс України про адміністративні правопорушення. 07.12.1984. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
 22. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. № 4. 2010. С. 10–21.
 23. Коропатнік І. М. Проблеми функціонування системи військово-юридичної освіти в умовах карантинних обмежень в Україні. Галузь військового права у сучасних умовах державотворення: тези доп. учасників наук.-практ. онлайнсем. (Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ: НДІ ППЧН, 2020. С. 9–12. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf>.
 24. Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся». 2016. 412 с.
 25. Кравчук М.В. Новаторське видання у сфері військового права. Рецензія на рукопис навчального посібника «Основи військового права України» (курс лекцій), автори П.П. Богуцький, С.М. Скуріхін. Актуальні проблеми держави і права. 2010. С. 459–464. URL: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/http://www.apdp.in.ua/v52/74.pdf>.
 26. Лемак В.В. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Ужгород: ПП «Медіум», 2003. 251 с.
 27. Лісовський П., Лісовська Ю. Воєнно-оборонне право України: навчальний посібник. Кондор. 2025. 132 с.
 28. Мала юридична енциклопедія з конституційного права: словник-довідник / Ю.М. Бисага та ін.; Ужгородський національний ун-т. Юридичний факультет. Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства. Ужгород: Ліра. 2003. 148 с.
 29. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: моногр. Київ: Інтертехнологія. 2008. 496 с.
 30. Петришин О.В. Праворозуміння у вітчизняній юриспруденції: на шляху до інтегративного підходу. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 9–17.
 31. Пилипчук В.Г., Доронін І.М. Право національної безпеки та військове право: теоретичні та прикладні засади становлення і розвитку в Україні. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 62–72.
 32. Пінчук Ю.К. Текст лекції навчальної дисципліни «Військова адміністрація» обов'язкових компонент освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Харківський національний університет внутрішніх справ. 2023. Харків. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%E2%84%96%201.pdf>.
 33. Правові основи воєнної безпеки України: монографія / Є.Л. Стрельцов, С.Т. Полторак, Ю.В. Аллеров, О.В. Кривенко, П.П. Богуцький. Львів: НАВС. 2016. 188 с.
 34. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія / Н.М. Пархоменко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, Є.Б. Кубко, Л.О. Макаренко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Парламентське вид-во. 2023. 307 с.

35. Про засади зовнішньої і внутрішньої політики: Закон України. 01.07.2010. № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
36. Рабінович П.М. Категорії та закони діалектики – актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду). *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 8–19.
37. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-е вид., зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
38. Рабінович П.М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 3–8.
39. Рабінович П. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.
40. Селіванов В.М. Співвідношення інтелекту й інтуїції у процесі пізнання та перетворення права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. 2. С. 132–141.
41. Селіванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики. *Право України*. 1998. № 12. С. 34–43.
42. Селіванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики (продовження). *Право України*. 1999. № 1. С. 20–26.
43. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. 2006. 688 с.
44. Ткачук О.С. Шевченко В.П. Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції: монографія. Київ: КНТ. 2007. 300 с.
45. Червякова О.В. Компаративістський аналіз концепцій військового права: вітчизняний та закордонний досвід. Галузь військового права у сучасних умовах державотворення: тези доп. учасників наук.-практ. онлайнсем. (Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ: НДІ ППСН, 2020. 77 с. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf>. С. 43.
46. Червякова О. В. Робоча програма навчальної дисципліни «Військове право» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право». Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2021. 32 с.
47. Шемшученко Ю.С. Правова держава. Юридична енциклопедія: В 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 36.
48. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. № 4. С. 107–110.
49. Шопіна І.М. Предмет права національної безпеки та військового права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnnibpcajpegglclefindmkaj/https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/03/41.pdf>.
50. Шопіна І.М. Система військового права. Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики ХХІ століття : тези доп. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2019 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 126–127.
51. Zhou J. (2019). *Fundamentals of Military Law. A Chinese Perspective*. Law Press China. Springer, Singapore. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-981-13-6248-4>. P. 51–75.